

The relationship between the institution of Hisbah and the Health Management ritual of historical cities of the Islamic period in Iran until the end of the Safavid Era

Original Article

Haniyeh Seyvani Amirkhiz¹, Ahad Nejad Ebrahimi^{2*}, Javad Imani Shamloo³

1- Ph.D. Candidate, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

2- Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

3- Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2025-08-01

Revised: 2025-08-22

Accepted: 2025-09-18

Keywords

Hisbah Institution

Iran

Management of Historical Cities

Safavid Period

Urban Health

ABSTRACT

Introduction

The concept of urban health transcends mere physical well-being, representing a complex paradigm rooted in a city's historical, social, economic, and environmental evolution. In Islamic civilization, the pursuit of holistic health was institutionalized through the Diwan al-Hisba, also known as the institution of Hisbah. This body functioned as a fundamental administrative and regulatory pillar within urban governance structures in pre-modern Iran. Operating under the overarching religious principle of "al-amr bi-l-ma'ruf wa-n-nahy 'ani-l-munkar" (enjoining good and forbidding evil), the Hisbah was entrusted with a vast mandate. Its responsibilities ranged from upholding public morality and overseeing the integrity of commercial and economic activities to enforcing religious injunctions, thereby serving as a cornerstone of the Islamic civilizational administrative system. While previous scholarly works have examined the Hisbah primarily through jurisprudential (fiqh) or ethical-economic lenses, a significant research gap persists regarding its direct and constructive role in the physical organization, spatial management, and comprehensive health oversight of pre-modern Iranian cities. This interdisciplinary research, spanning history, jurisprudence, and urban management, aims to systematically investigate and model the functional linkages between the multifaceted Hisbah institution and the mechanisms for managing and preserving the health of historical Iranian cities from the early Islamic period up to the conclusion of the Safavid Era. It seeks to move beyond one-dimensional analyses and present a holistic understanding of the Hisbah as an integrated system of urban governance.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical methodology within an interdisciplinary framework that encompasses history, jurisprudence, and urban management. Data was gathered through extensive library and documentary research, utilizing valid sources such as jurisprudential texts and secondary contemporary research. Qualitative content analysis was employed to analyze the collected data. The process involved categorizing components and extracting objective indicators related to the Hisbah system's functions and its perspective on urban health, based on codes derived from these historical and textual sources. The objective was to develop a comprehensive theoretical framework explaining the institution's role in urban health management.

* Corresponding author: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

Findings

The detailed analysis reveals that the Hisbah institution was not merely a market inspectorate but formed the very backbone of the urban health, order, and sustainability system in pre-industrial Iran. Its functions were multidimensional and permeated all aspects of urban life. The central contribution of this study is the formulation and presentation of the Hisbah system's operational model through four key, interconnected dimensions of urban health, derived from the synthesis of 22 objective indicators extracted from the historical sources:

1. **Physical and Public Health:** This dimension constituted a primary pillar of the Muhtasib's duties. It involved rigorous supervision over food quality and safety, ensuring the cleanliness of bread, meat, fish, honey, and oil sold in markets. Sanitation of public spaces was paramount, encompassing the cleanliness of streets, markets, public baths (hammams), and mosques. The institution also oversaw aspects of water management and waste disposal. Furthermore, it regulated medical professions, monitoring the competence, ethics, and practices of doctors, oculists, surgeons, apothecaries, and veterinarians. Supervision extended to hospitals, including enforcement of rules such as gender segregation, demonstrating an advanced understanding of public health governance for its time.

2. **Economic Health (Subsistence):** The Hisbah was the central agency for ensuring economic justice and market integrity. Its functions included enforcing fair pricing, particularly in non-competitive markets, through a process called *tas'ir* (price-setting). It meticulously standardized weights and measures to prevent fraud and short-changing. It combated economic malpractices such as hoarding (*ihitkar*) essential goods to inflate prices, usury (*riba*), and deception in transactions (e.g., hiding defects in goods). The institution also played a key role in protecting the rights of both artisans (guilds) and consumers, fostering a market environment based on trust and fairness. Its regulatory approach was adaptive, focusing on anti-monopoly measures in competitive markets and direct intervention in non-competitive scenarios.

3. **Moral and Social Health (Psychological):** Deeply rooted in the core principle of commanding good and forbidding wrong, this dimension addressed the psycho-social well-being of the community. The Muhtasib was responsible for preventing social vices and corrupt practices such as alcohol consumption, gambling, prostitution, and public immorality. He supervised public behavior, oversaw the proper conduct of religious ceremonies and education (e.g., Friday prayers, sermons, teaching), and managed aspects related to religious minorities (*ahl al-dhimmah*). This comprehensive oversight aimed to foster social cohesion, maintain religious identity, and ensure a morally sound environment, which was considered essential for the community's psychological well-being.

4. **Urban Security (Stability and Tranquility):** The institution was a crucial pillar for maintaining public order and security, which are prerequisites for a healthy urban life. Its duties included combating public nuisances and disturbances, preventing armed individuals from entering markets and mosques to ensure collective safety, and overseeing the safety of roads and buildings. The Muhtasib had the authority to order the demolition of unsafe structures and participate in urban infrastructure improvements. Although less documented, oversight of urban transport also fell under his purview, highlighting the role in ensuring safe mobility.

Applying this four-dimensional model to the context of major Safavid cities illustrates its efficacy in integrating centralized state governance with

granular local oversight. However, the study also identifies a critical transformation during the Safavid period. The gradual transfer of the Hisbah's religious and judicial duties to other institutions (e.g., the Shaykh al-Islam) and its political-military functions to figures like the Darughah led to a significant narrowing of its authority. This process ultimately diluted its holistic character, reducing it primarily to a market-focused body and weakening the integrated link between social supervision, urban hygiene, and moral health that it once embodied.

Conclusion

This study concludes that the Hisbah institution represented a sophisticated, pre-modern system of integrated urban health management in historical Islamic Iran. Its meticulously defined four-dimensional framework—encompassing physical, economic, moral, and security spheres—provided a robust and comprehensive mechanism for ensuring urban sustainability, justice, order, and the overall well-being of the citizenry. The findings fundamentally address a significant gap in urban historical studies by moving beyond purely theological or economic interpretations and illuminating the institution's pivotal role in the physical structuring and daily governance of urban space. The operational model extracted from historical sources offers not just academic insight but also valuable, practical lessons for contemporary urban policy-making. It presents a historical precedent for designing modern urban management and health systems that successfully integrate ethical or spiritual motivations, structured institutional frameworks, active social participation, and effective practical enforcement mechanisms. The historical experience of the Hisbah underscores that truly successful and resilient urban health management is inherently holistic, requiring a simultaneous and balanced consideration of cultural, social, administrative, and practical dimensions. This research redefines the Hisbah as a pre-modern paradigm for integrated urban governance, offering a framework for re-reading Iranian-Islamic cities and informing future sustainable urban management strategies.

COPYRIGHTS

©2022 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Seyvani Amirkhiz H. Nejad Ebrahimi A. Imani Shamloo J. The relationship between the institution of Hisbah and the Health Management ritual of historical cities of the Islamic period in Iran until the end of the Safavid Era. Urban Economics and Planning Vol 6(4):208-219. [In Persian]

DOI: 10.22034/UEP.2025.538528.1683

ارتباط نهاد حسبه و آیین مدیریت سلامت شهرهای تاریخی دوره اسلامی در ایران تا پایان عصر صفوی

مقاله پژوهشی

حانیه سیوانی امیرخیز^۱؛ احد نژاد ابراهیمی^۲؛ جواد ایمانی شاملو^۳

۱- دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲- استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۳- استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

مقدمه

مفهوم سلامت شهری فراتر از رفاه فیزیکی صرف، نمایانگر یک پارادایم پیچیده است که ریشه در تحولات تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و زیستمحیطی یک شهر دارد. در تمدن اسلامی، تلاش برای دستیابی به این سلامت کلیتاً از طریق دیوان احتساب یا نهاد حسبه نهادینه شد. این نهاد به عنوان یک رکن اداری و نظارتی اساسی در ساختارهای حکمرانی شهری ایران پیشامدرن عمل می‌کرد. حسبه ذیل اصل فراگیر دینی «الامر بالمعروف و النہی عن المنکر» فعالیت می‌کرد و وظایف بسیار گسترده‌ای به آن محول شده بود؛ مسئولیت‌هایی که از حفظ اخلاق عمومی و نظارت بر سلامت فعالیت‌های تجاری و اقتصادی گرفته تا اجرای احکام شرعی را شامل می‌شد و از این رو، به عنوان سنگ بنای نظام اداری تمدن اسلامی خدمت می‌کرد. در حالی که آثار پژوهشی پیشین عمدتاً به بررسی حسبه از منظر فقهی یا صرفاً اخلاقی - اقتصادی پرداخته‌اند، خلأ تحقیقاتی قابل توجهی در مورد نقش مستقیم و سازنده آن در ساماندهی کالبدی، مدیریت فضایی و نظارت جامع بر سلامت شهرهای ایرانی در دوره پیشامدرن وجود دارد. این پژوهش با رویکردی بین‌رشته‌ای در حوزه تاریخ، فقه و مدیریت شهری، هدف واکاوی نظام‌مند و مدل‌سازی پیوندهای کارکردی بین نهاد چندبعدی حسبه و سازوکارهای مدیریت و حفظ سلامت شهرهای تاریخی ایران از آغاز دوره اسلامی تا پایان عصر صفوی را دنبال می‌کند. این تحقیق در پی آن است که فراتر از تحلیل‌های تک‌بعدی کند و درکی جامع از حسبه به عنوان یک نظام یکپارچه حکمرانی شهری ارائه دهد.

مواد و روش‌ها

این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و در چارچوبی بین‌رشته‌ای (تاریخ، فقه و مدیریت شهری) انجام شده است. داده‌ها از طریق پژوهش کتابخانه‌ای و اسنادی و با استفاده از منابع معتبر و تحقیقات ثانویه معاصر گردآوری شدند. از تحلیل محتوای کیفی برای بررسی داده‌ها استفاده شد. این فرایند شامل دسته‌بندی مؤلفه‌ها و استخراج شاخص‌های عینی مرتبط با کارکردهای نظام حسبه و نگاه آن به سلامت شهری، بر اساس کدهای مستخرج از این منابع تاریخی و متنی بود. هدف، تدوین چارچوب نظری جامعی برای تبیین نقش این نهاد در مدیریت سلامت شهری بود.

یافته‌ها

تحلیل تفصیلی داده‌ها نشان می‌دهد نهاد حسبه فقط یک بازرسی بازار نبود، بلکه ستون فقرات نظام سلامت، نظم و پایداری شهری در ایران پیشاصنعتی را تشکیل می‌داد. کارکردهای آن چندبعدی بود و بر تمامی جنبه‌های زندگی شهری نفوذ داشت. دستاورد محوری این مطالعه، صورت‌بندی و ارائه مدل عملیاتی نظام حسبه در قالب چهار بعد کلیدی و به هم پیوسته سلامت شهری است که از ترکیب ۲۲

اطلاعات مقاله

تاریخ‌های مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷

کلمات کلیدی

ایران

دوره صفوی

سلامت شهری

مدیریت شهرهای تاریخی

نهاد حسبه

ایمنی راه‌ها و ساختمان‌ها بود. محتسب اختیار داشت که دستور تخریب سازه‌های ناامن را صادر کند و در بهبود زیرساخت‌های شهری مشارکت داشته باشد. اگرچه کمتر مستند شده، نظارت بر حمل‌ونقل شهری نیز در حیطهٔ مسئولیت او قرار می‌گرفت که نشان‌دهندهٔ نقش آن در تضمین جابه‌جایی ایمن است.

کاربست این مدل چهاربعدی در بافت شهرهای عمدهٔ عصر صفوی، کارآمدی آن را در تلفیق حکمرانی متمرکز دولتی با نظارت محلی دقیق نشان می‌دهد. با این حال، این مطالعه تحول مهمی را نیز در دورهٔ صفوی شناسایی می‌کند. انتقال تدریجی وظایف دینی و قضایی حُسبه به نهادهای دیگر (مانند شیخ‌الاسلام) و واگذاری وظایف سیاسی - نظامی آن به مقاماتی مانند داروغه، به محدود شدن قابل توجه اختیارات آن انجامید. این روند در نهایت ویژگی کلیت‌گرایی آن را تضعیف کرد و آن را عمدتاً به یک نهاد متمرکز بر بازار تقلیل داد و پیوند یکپارچه بین نظارت اجتماعی، بهداشت شهری و سلامت اخلاقی را که زمانی تجسم می‌بخشید، تضعیف کرد.

نتیجه‌گیری

این مطالعه نتیجه می‌گیرد که نهاد حُسبه نمایانگر یک سیستم پیشامدرن و پیچیدهٔ مدیریت یکپارچهٔ سلامت شهری در ایران تاریخی اسلامی بود. چارچوب چهاربعدی و با دقت تعریف‌شدهٔ آن که حوزه‌های فیزیکی، اقتصادی، اخلاقی و امنیتی را در بر می‌گیرد، یک مکانیسم قوی و جامع برای تضمین پایداری شهری، عدالت، نظم و رفاه کلی شهروندان فراهم می‌کرد. یافته‌ها به طور بنیادی به شکاف مهمی در مطالعات تاریخی شهری پاسخ می‌دهد و با حرکت فراتر از تفسیرهای صرفاً الهیاتی یا اقتصادی، نقش محوری این نهاد در ساختاردهی فیزیکی و حکمرانی روزمرهٔ فضای شهری را روشن می‌سازد. مدل عملیاتی استخراج‌شده از منابع تاریخی نه تنها بینش دانشگاهی، بلکه درس‌های ارزشمند و عملی برای سیاست‌گذاری شهری معاصر ارائه می‌دهد. این مدل یک سابقهٔ تاریخی برای طراحی نظام‌های نوین مدیریت و سلامت شهری ارائه می‌کند که با موفقیت‌انگیزه‌های اخلاقی یا معنوی، چارچوب‌های نهادی ساختاریافته، مشارکت اجتماعی فعال و مکانیسم‌های اجرایی مؤثر را یکپارچه می‌سازند. تجربهٔ تاریخی حُسبه تأکید می‌کند که مدیریت موفق و تاب‌آور سلامت شهری ذاتاً کلیت‌گرا است و نیازمند در نظرگیری هم‌زمان و متوازن ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اداری و عملی است. این تحقیق، حُسبه را به عنوان یک الگوی پیشامدرن برای حکمرانی یکپارچهٔ شهری بازتعریف می‌کند و چارچوبی برای بازخوانی شهرهای ایرانی - اسلامی و الهام‌بخشی به راهبردهای آیندهٔ مدیریت پایدار شهری ارائه می‌دهد.

شاخص عینی استخراج شده از منابع تاریخی به دست آمده است:

۱. سلامت جسمانی و بهداشت عمومی: این بعد یکی از ارکان اصلی وظایف محتسب بود. این امر شامل نظارت سختگیرانه بر کیفیت و ایمنی مواد غذایی، اطمینان از پاکیزگی نان، گوشت، ماهی، عسل و روغن فروخته‌شده در بازارها می‌شد. بهداشت امکان عمومی از اهمیت بالایی برخوردار بود و پاکیزگی خیابان‌ها، بازارها، حمام‌های عمومی و مساجد را در بر می‌گرفت. این نهاد همچنین بر مدیریت آب و دفع زباله نظارت داشت. علاوه بر این، مشاغل پزشکی را تنظیم می‌کرد و صلاحیت، اخلاقیات و عملکرد پزشکان، چشم‌پزشکان (کحالان)، جراحان، داروسازان و دامپزشکان را تحت نظر داشت. نظارت به بیمارستان‌ها نیز گسترش می‌یافت و شامل اجرای قوانینی مانند تفکیک جنسیتی می‌شد که نشان‌دهندهٔ درکی پیشرفته از حکمرانی بهداشت عمومی در زمان خود بود.

۲. سلامت اقتصادی (معیشتی): حُسبه نهاد مرکزی برای تضمین عدالت اقتصادی و سلامت بازار بود. وظایف آن شامل اجرای قیمت‌گذاری عادلانه، به‌ویژه در بازارهای غیررقابتی از طریق فرایندی به نام «تسعیر» می‌شد. این نهاد اوزان و مقیاس‌ها را به‌دقت استاندارد می‌کرد تا از تقلب و کم‌فروشی جلوگیری کند. با روش‌های اقتصادی نادرست مانند احتکار کالاهای ضروری برای افزایش مصنوعی قیمت‌ها، ربا و فریب در معاملات (مانند پنهان کردن عیوب کالاها) مبارزه می‌کرد. این نهاد همچنین نقش کلیدی در حمایت از حقوق صنعتگران (اصناف) و مصرف‌کنندگان ایفا می‌کرد و محیط بازاری مبتنی بر اعتماد و انصاف را تقویت می‌کرد. رویکرد نظارتی آن انعطاف‌پذیر بود و بر اقدامات ضد انحصاری در بازارهای رقابتی و مداخلهٔ مستقیم در شرایط غیررقابتی متمرکز بود.

۳. سلامت اخلاقی و اجتماعی (روانی): این بعد که ریشه در اصل بنیادی امر به معروف و نهی از منکر داشت، به رفاه روانی - اجتماعی جامعه می‌پرداخت. محتسب مسئول پیشگیری از ردایل و مفساد اجتماعی مانند مصرف مشروبات الکلی، قمار، فحشا و بی‌اخلاقی عمومی بود. او بر رفتار عمومی نظارت داشت، اجرای صحیح مراسم و آموزش مذهبی (مانند نماز جمعه، موعظه، تدریس) را زیر نظر می‌گرفت و به جنبه‌های مربوط به اقلیت‌های مذهبی (اهل ذمه) رسیدگی می‌کرد. این نظارت جامع ترویج انسجام اجتماعی، حفظ هویت مذهبی و تضمین محیطی سالم از نظر اخلاقی بود که برای سلامت روانی جامعه ضروری تلقی می‌شد.

۴. امنیت شهری (پایداری و آرامش): این نهاد رکنی حیاتی برای حفظ نظم و امنیت عمومی بود که پیش‌نیازهای یک زندگی شهری سالم هستند. وظایف آن شامل مقابله با مزاحمت‌ها و اختلالات عمومی، جلوگیری از ورود افراد مسلح به بازارها و مساجد برای تضمین امنیت جمعی، و نظارت بر

مقدمه

سلامت شهری مفهومی چندبعدی است که ریشه در تحولات تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی دارد و تلاش‌های بین‌المللی برای ارتقای کیفیت زندگی شهری، عدالت اجتماعی و پایداری محیطی را در بر می‌گیرد. این مفهوم به عنوان یک پارادایم پیچیده، حاصل تعامل میان دانش پزشکی، مدیریت شهری و باورهای فرهنگی طی تاریخ است. در تاریخ تمدن اسلامی، نهاد حسبه یکی از نهادهای مهم و دیرپا بود که نقش کلیدی در تنظیم روابط اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کرد. این نهاد بر اساس قوانین دینی و عرفی جامعه، مسئولیت گسترده‌ای در زمینه نظارت داشت و برخی معتقدند که سابقه آن پیش از اسلام نیز وجود داشته است. پس از ظهور اسلام، وظایف حسبه توسعه یافت و با اخلاق، شریعت و اقتصاد پیوند خورد. مسئول این نهاد، محتسب، نماینده حکومتی بود که نظارت بر بازار، امور اقتصادی، اخلاق، قضایی و بهداشت عمومی را به عهده داشت. این نظارت شامل کنترل سلامت کالاها، اوزان و اندازه‌ها، و بهداشت اصناف مختلف مانند نانوايان و قصابان بود که به حفظ نظم و سلامت جامعه کمک می‌کرد.

با ورود به دوره صفوی، شاهان به عهده گرفتن بخشی از وظایف حسبه را به خود اختصاص دادند و برخی مسئولیت‌های این نهاد به نهادهای دیگر واگذار شد. امور مذهبی و فقهی به علمای برجسته و نهادهایی مانند شیخ‌الاسلام منتقل شد، در نتیجه اختیارات محتسب کاهش یافت و به نظارت بر بازار، کیفیت کالاها، اوزان، پیمانه‌ها و جلوگیری از گران‌فروشی محدود شد. همچنین، بخشی از نظارت‌های بهداشت عمومی و اخلاقی به مقامات دیگری مانند داروغه یا نمایندگان شاه واگذار شد. این تحولات به تضعیف نهاد حسبه و از دست دادن ماهیت روحانی و مذهبی آن شد؛ به گونه‌ای که مهم‌ترین وظیفه تاریخی آن، امر به معروف و نهی از منکر، از دایره اختیاراتش خارج شد و فعالیت‌هایش که شامل امور دینی، اخلاق عمومی و سلامت شهری بود، تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری به پایان رسید. این تغییرات جایگاه و کارکرد محتسب را به طور قابل توجهی در دوره صفوی تغییر داد و نظارت بر سلامت و مدیریت شهری را در قالب‌های جدیدی تعریف کرد.

این پژوهش با اتخاذ رویکردی نوآورانه، چندرشته‌ای (تاریخی - مدیریتی - سلامت) و مبتنی بر مدل‌سازی مفهومی، به بررسی نظام‌مند پیوندهای کارکردی میان نهاد حسبه و آیین مدیریت و سلامت شهری در ایران دوره اسلامی تا پایان عصر صفوی می‌پردازد. مهم‌ترین نوآوری این تحقیق، تدوین و ارائه یک مدل جامع عملیاتی از نهاد حسبه در چارچوب نظام مدیریت شهری است که پاسخ‌گوی خلأ موجود در مطالعات شهری و تاریخی ایران پیرامون تحلیل جامع‌نگر و ساختاریافته نهاد حسبه است. در مطالعه حاضر سعی شده است نقش و جایگاه نهاد حسبه در تدوین، اجرا و نظارت بر آیین‌های مدیریت و نگهداری شهرهای تاریخی ایران از آغاز دوره اسلامی تا پایان حکومت صفویه بررسی شود. بر این اساس، سؤالی که در تحقیق حاضر مطرح می‌شود این است که نهاد حسبه به عنوان یک نهاد نظارتی - اجرایی، چه نقشی در شکل‌گیری، تداوم و اثربخشی آیین‌های مدیریت و نگهداری شهرهای تاریخی ایران در دوره اسلامی تا پایان عصر صفوی ایفا کرده است؟

پیشینه تحقیق

در پژوهش‌های متعددی نهاد حسبه و نقش در ابعاد مختلف، همچنین تحولات تاریخی، عملکرد اجرایی و شکاف میان آرمان‌های نظری و کارکرد عملی این نهاد در دوران‌های مختلف حکومت‌های اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است. جوکار (۲۰۰۸) در پژوهش «عملکرد محتسب و بازتاب آن در برخی از متون ادب فارسی» با تحلیل دیوان‌های شعری و متون ادبی، شکاف میان آرمان‌های اسلامی نهاد حسبه و عملکرد واقعی محتسبان را در دوره‌های مختلف تاریخی برجسته کرد و نشان داد ناکارآمدی و فساد سیستماتیک چگونه به بی‌اعتمادی عمومی نسبت به نهادهای نظارتی دینی انجامیده است. باقری صادقی (۲۰۱۴) در «حسبه؛ ابزار حقوق اقتصادی اسلامی در نظارت و کنترل بازارهای رقابت‌پذیر و رقابت‌ناپذیر» این پیش‌فرض را که حقوق رقابت فقط

مفهومی مدرن است، به چالش کشیدند و با اتکا به مبانی اسلامی، حسبه را نهادهای فرابخشی دانستند که می‌تواند در تنظیم روابط رقابتی نقش ایفا کند. خیری (۲۰۱۵) در «تحلیل جامعه‌شناختی قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر» کارکرد نهاد حسبه را تا پایان دوره عباسیان بازکاوی و پیوند آن را با سازوکارهای امر به معروف و نهی از منکر تحلیل کرد. ثواقب و شهیدانی (۲۰۱۶) در «کارکرد نهاد حسبه در برقراری امنیت اجتماعی شهرها» با تأکید بر دوگانه بودن کارویژه‌های دینی و اقتصادی حسبه - از نظارت شرعی و حفظ اخلاقیات تا سلامت معاملات و عملکرد اصناف - نشان دادند ترکیب این کارکردها به نظم و امنیت اجتماعی شهرها می‌انجامد. کاوسی (۲۰۱۶) در «حسبه و نظارت بر حرفه‌های گوناگون جامعه» حسبه را به مثابه ساختاری دینی در نظام اداری حکومت‌های اسلامی معرفی کرد که بر ابعاد اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و بهداشتی نظارت دارد و با توجه به ناتوانی دولت‌ها در کنترل همه امور، بخشی از وظایف به نهادهایی همچون حسبه واگذار شد. نهادهای که به طور تخصصی با توده‌های مردم و طبقات میانه و فرودست پیوند نزدیک داشت. گراوند و یگانه (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «حسبه در حکومت‌های محلی دوران فترت ایران» جایگاه و کارکرد حسبه را در بستر حکومت‌های محلی دوره‌های فترت بررسی کردند و از قیود و پویایی‌های نهادی آن در خارج از دستگاه‌های مرکزی پرده برداشتند. فیاضی و همکاران (۲۰۲۱) در «بررسی دیوان حسبه و وظایف محتسبان در دوره تیموریان» با رویکرد تاریخی - تفسیری نشان دادند با وجود اهتمام به عدالت و نظارت سخت‌گیرانه محتسبان، تخلفات همچنان رخ می‌داد و برخی افراد با شیوه‌های گوناگون از قواعد عدول می‌کردند. خاکرند و قاسم‌پور (۲۰۲۲) در پژوهشی با عنوان «مقایسه اخلاق حرفه‌ای در متون حسبه (با تأکید بر کتاب‌های شیزری، ابن‌بسام و ابن‌اخوه)» دریافتند هرچند تعداد حرفه‌های مورد توجه حسبه‌نگاران رشد نسبی داشته، اما تمرکز بر توصیه‌های اخلاقی برای هر شغل بسیار پرتنگ‌تر بوده و ادبیات اخلاق حرفه‌ای در این دوره پیشرفت چشمگیری یافته است. آریان‌فر (۲۰۲۳) در پژوهشی با عنوان «بازتاب دین‌مداری پادشاهان صفوی در تحولات نهاد حسبه» با تکیه بر منابع تاریخی و روش توصیفی - تحلیلی نشان داد انجام برخی وظایف حسبه توسط شاهان صفوی و واگذاری گسترده کارکردهای آن به دیگر نهادها - به خلاف ادوار پیشین - به محدود شدن اختیارات و تغییرات اساسی در کارکرد این نهاد در پایان دوره انجامیده است. وردی و ولی‌پور (۲۰۲۳) در پژوهشی با عنوان «نهاد حسبه، آموزش، سلامت و امنیت در جوامع اسلامی قرون میانه» ضرورت حسبه در تضمین سلامت اجتماعی و نظارت بر امور بهداشتی مشاغل را برجسته کردند و توضیح دادند دولت‌های اسلامی برای تثبیت حکومت و رقابت با رقبای خود با ایجاد ساختارهای آموزشی و نهادهای نظارتی، حقوق شهروندان را پاس می‌داشتند؛ راهبردی که رضایت عمومی و امنیت اجتماعی - اقتصادی را تقویت و دوام قدرت سیاسی را تضمین می‌کرد. در نهایت، جلالی و همکاران (۲۰۲۵) در پژوهش خود با عنوان «تاریخچه نهاد حسبه در فقه تشیع و اهل سنت» با رویکرد توصیفی - تحلیلی نشان دادند در میان اهل سنت، حسبه عمدتاً ذیل اصل امر به معروف و نهی از منکر تعریف و مجری آن «محتسب» شناخته می‌شود، در حالی که فقه‌های شیعه این مفهوم را برخاسته از سنت ائمه (ع) و در چارچوب نظام ولایی تفسیر می‌کنند و حسبه را شامل امور حکومتی و اجرایی تحت نظارت ولی‌فقیه می‌دانند؛ این تفاوت‌های مفهومی نشان‌دهنده تمایزهای بنیادین در نظام‌های فقهی دو مکتب اسلامی در خصوص جایگاه نهادهای دینی - حکومتی و حدود اختیارات آن‌هاست. در نتیجه، با مروری بر پیشینه پژوهش موضوع حاضر می‌توان دریافت که علی‌رغم مطالعات ارزشمندی که در حوزه نظام حسبه صورت گرفته است، اکثر پژوهش‌های پیشین (Jalali et al., 2025; Khakrand & Ghasempour, 2016; Bagheri & Sadeghi, 2014) به طور عمده حسبه را در حوزه‌های فقهی یا نظارت اخلاقی - اقتصادی بررسی کرده‌اند. بدون آنکه به نقش‌سازنده آن در ساماندهی کالبدی شهرها بپردازند. از این‌رو، پژوهش حاضر سعی دارد به طور مستقیم به رابطه نظام حسبه با

شمال ایران بود. رساله کوتاه و مهم و قدیمی ترین اثر مستقل در این زمینه در جهان اسلام به شمار می آید که در قرن سوم هجری نوشته شد (Fayyazi et al., 2021: 914). در کتابهای فقهی نیز در باب حسیه، ماهیت آن چنین تعریف شده است: «حسیه به اموری اطلاق می شود که ترک آن ها دارای پیامدهای دینی، اخروی یا مرتبط با مصالح عمومی است و لازم است کسی به انجام آن ها اقدام کند، هر چند ممکن است برای او نیز پاداش یا انگیزه شخصی وجود نداشته باشد». فقها تعاریف مختلفی برای حسیه ارائه کرده اند و شرح مفصل آن در منابع فقهی موجود است (Jafari Langroudi, 1999: 646).

نهاد حسیه چون در قالب ساختارهای حکومتی مطرح بوده، جایگاه ویژه ای داشته و به دلیل ماهیت مذهبی و عرفی اش ارتباط قابل توجهی با سایر نهادها برقرار کرده است. در جامعه اسلامی، امر به معروف و نهی از منکر مسئولیتی شرعی است که همه مسلمانان مسئول اجرای آن هستند و ابعاد گسترده ای دارد. به بیان دیگر، مسئولیت اختیاری این فریضه به عنوان ستون های اساسی مذهب شیعه در این دوره بیشتر برجسته شده، هر چند بر اساس برخی احادیث و نیز ساختار جامعه اسلامی، اجرای آن بر همگان توصیه شده است (Cook, 2005: 741). به طور کلی، اساس حکومت در فقه اسلامی، بر برقراری نظم عمومی، رعایت مصالح عمومی و مشروعیت دولت و اختیارات آن استوار است.

وظایف نهاد حسیه

نهاد حسیه، به عنوان یک نهاد حکومتی یا عمومی غیردولتی در فقه اسلامی که برای حفظ تمامیت بازار و تسهیل رقابت ضرورتی برای نظام حقوقی و اقتصادی اسلامی محسوب می شود، وظایف گسترده ای را به عهده داشته است که می توان آن ها را به دو بخش اصلی تقسیم کرد (Bagheri & Sadeghi, 2014: 96). وظایف عمومی و غیررقابتی آن، که ناظر بر اجرای نیکی ها و امحای بدی ها است (همان: ۸۵)، شامل مواردی همچون ممانعت از شراب خواری و فحشاء، ترغیب مردم به اطاعت دینی، نظارت بر بهداشت عمومی شهر مانند نظافت حمام ها و معابر، نظارت بر مساجد و آیین های مذهبی همچون نماز جمعه و اذان و جلسات قرآن، رسیدگی به امور ایام، صنایع و مخجورین و نگهداری از اموال آنان، نظارت بر بهداشت حرفه ای و حسن انجام کار اصناف و پیشه وران مختلف (مانند پزشکان، معلمان، عطاران، قصابان، نانواها) برای جلوگیری از تقلب و کم کاری و نظارت بر آموزش معلمان، رسیدگی به اختلافات جزئی و اصلاح ذات البین، نظارت بر اهل ذمه، و رسیدگی به تکی گری بود (Shizari, 1981: 107-106). وظایف رقابتی و اقتصادی نهاد حسیه که از مهم ترین و رقابتی ترین کارکردهای آن است، عمدتاً بر حفظ و نظارت بر بازار و دفاع از تمامیت آن متمرکز است و شامل جلوگیری از احتکار کالا و طعم به امید افزایش قیمت و وادار کردن مختکران به فروش، نظارت بر صحت اوزان، پیمانه ها، ذرع و ترازوها برای جلوگیری از کم فروشی و اجحاف، کنترل قیمت ها (تسعیر) در بازارهای غیررقابتی، نظارت بر سلامت و صحت پیمانه ها (319-318: Borujerdi, 2008)، رسیدگی به شکایات و استمداد مردم، اطمینان از سلامت بازار از حیث اخلاق حسنه، نظم عمومی و عدم امتزاج حلال و حرام، و نظارت بر تعیین جایگاه و محدوده اصناف در بازار می شود (Bagheri & Sadeghi, 2014: 84; Vardi & Valipour, 2023: 8). این نهاد طی تاریخ هزارساله خود گسترش یافته و وظایف آن در دوره هایی نظیر صفویه به نهادهای دیگر (مانند علما و داروغه) واگذار و محدود شده، اما همواره به عنوان بازوی عملی و اجرایی برای تسهیل بازار و حافظ حقوق شهروندی و امنیت اجتماعی نقش ایفا کرده است. همچنین، حسیه قابلیت ورود به هر دو نوع بازار رقابت پذیر و غیررقابت پذیر را دارد، با این تفاوت که در بازار رقابت پذیر بر منع انحصار و در نابازار بر قیمت گذاری تمرکز می کند (Bagheri, 2014: 180; Shalabi, 2014: 91). شکل ۱، مجموعه ای از وظایف نهاد حسیه را از طریق ترکیبی از منابع مختلف نشان می دهد.

مدیریت و نگهداری شهرهای تاریخی ایران پردازد و نقش آن را در ساختارهای شهری پشامردن تحلیل کند. مقاله حاضر با رویکردی چندرشته ای و مدل محور، برای نخستین بار پیوند بین نهاد حسیه و آیین مدیریت و سلامت شهرهای تاریخی ایران تا پایان صفویه را واکاوی می کند. این پژوهش از طریق ارائه مدل جامع عملیات حسیه در قالب نظام مدیریت شهری، جای خالی نگاه جامع نگر و تحلیلی به حسیه در مطالعات شهری و تاریخی ایران را تا حد زیادی پر می کند.

مواد و روش ها

تحقیق حاضر با هدف بررسی ارتباط نهاد حسیه و آیین مدیریت و نگهداری شهرهای تاریخی در دوره اسلامی ایران تا پایان دوره صفوی انجام می شود و از نظر ماهیت و روش پژوهش در زمره تحقیقات توصیفی - تحلیلی قرار دارد. در این رویکرد، پژوهشگر با گردآوری داده های مرتبط با نهاد حسیه و بررسی ساختارهای مدیریتی و نگهداری شهرهای تاریخی، به تحلیل و تبیین نقش این نهاد در ساختارهای اداری و شهری ایران می پردازد. به این منظور، منابع مرتبط با نهاد حسیه در دوره های مختلف اسلامی، به ویژه تا پایان عصر صفویه جمع آوری شده و مورد تحلیل قرار گرفته است. از منظر هدف، این پژوهش کاربردی محسوب می شود؛ چرا که با بررسی علمی تجارب تاریخی و استخراج مدل ها و آموزه های مدیریتی نهاد حسیه، می تواند الگوهایی ارزشمند برای سیاست گذاری های امروزی در حوزه سلامت شهری و مدیریت شهرها فراهم آورد. جمع آوری داده ها به روش کتابخانه ای و اسنادی صورت گرفته، به طوری که محقق با مطالعه منابع، دستبندی مؤلفه ها و استحصال شاخص های نظام حسیه و نگاه به سلامت در شهرها (بر اساس کدهای ارائه شده در این منابع) به تحلیل داده ها پرداخته است؛ تحلیلی که بر بررسی منابع معتبر تاریخی استوار است. به این ترتیب، زمینه ارائه چارچوبی جامع برای عملکرد نهاد حسیه در مدیریت شهرهای تاریخی که تبیین کننده پدیده های مورد مطالعه (همچون تحولات نهاد حسیه و کارکردهای آن در زمینه سلامت و مدیریت شهری) خواهد بود، می تواند فراهم شود.

مبانی نظری

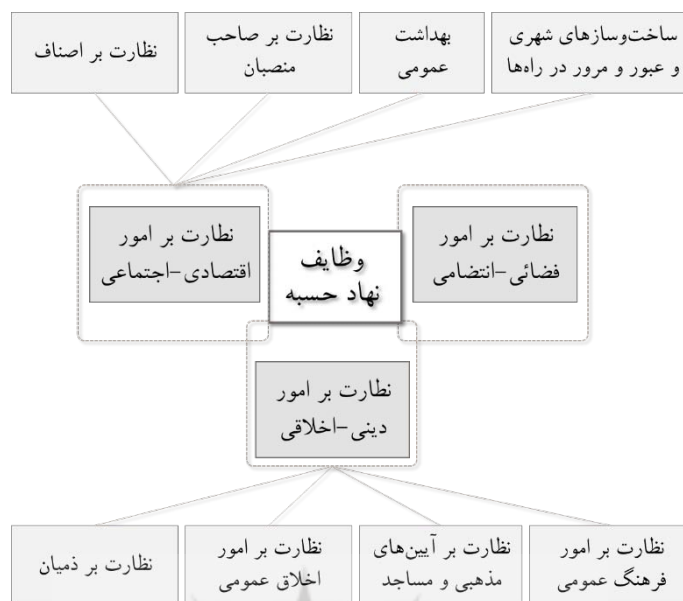
مفهوم شناسی حسیه

حسیه ریشه در واژه «حَسَبَ» دارد و به معنای محاسبه کردن و انتظار پاداش از خداوند متعال است. در برخی منابع این مفهوم به عنوان مهارت در مدیریت امور و حسابرسی تعریف شده است (Montazeri, 1988: 306; Ibn Manzur, 110: Jawhari, 1989: 403-404). بسیاری از محققان، حسیه را در اصطلاح فقهی به معنای «امر به معروف» در نظر گرفته اند. این نهاد به صورت یک سازمان حکومتی در نظام اسلامی تشکیل و اداره می شود. در این زمینه دیدگاه های متفاوتی وجود دارد، به طوری که در تعابیر فقهی اهل سنت و برخی از فقه های متأخر امامیه، این اختلاف نظر به بیشترین حد خود می رسد. برخی از عالمان اهل سنت، حسیه را این گونه تعریف کرده اند: «امر به معروف وقتی که ترک آن ها آشکار شود و نهی از منکر هنگامی که انجام آن ها علنی شود» (Ibn Akhwah, 1981: 51).

نظام حسیه و مدیریت شهرها در دوران اسلامی

نظام حسیه به عنوان یکی از نهادهای تاثیرگذار در تمدن اسلامی، نقش کلیدی در مدیریت سلامت و رفاه شهری ایفا می کرد. این نظام چارچوب جامعی برای نظارت بر امور شهری، بازرگانی، و بهداشتی ارائه می داد. محتسب به عنوان مسئول اجرایی این نظام، وظایف گسترده ای در زمینه حفظ سلامت عمومی، کنترل کیفیت مواد غذایی، نظارت بر اصناف، و تنظیم فعالیت های بازار به عهده داشت (Bagheri & Sadeghi, 2014: 84).

در تاریخ اسلام، حسیه نقش ها و کارکردهای متنوعی داشته است. نخستین کسی که درباره حسیه کتابی نگاشت، حسن بن علی اطروش، امام زیدیه در

شکل ۱. مدل مفهومی وظایف نهاد حسبه

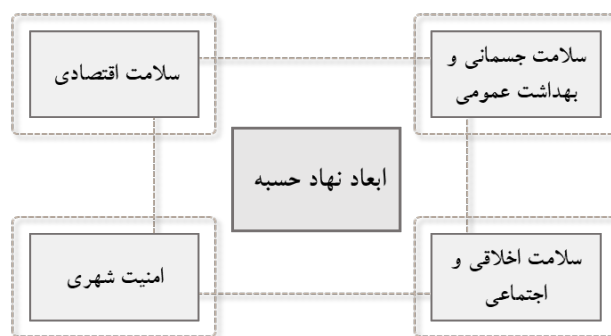
(مآخذ: نگارندگان براساس منابع (Hosseini Mashhadi & Kazemian, 2014; Mawardi, 1909; Shizari, 1981)

خود کار بندد و گفتارش با کردارش مخالف نباشد (Ibn Akhwah, 1981: 14). همچنین، محتسب باید در کردار و گفتارش خدا و خشنودی او را در نظر داشته باشد و دارای نیت پاک و بدون ریا و تظاهر باشد تا ان شاء الله خداوند جامعه قبول بر عمل او بپوشاند (همان). ابن اخوه در آثار خود به طور مفصل درباره آموزش حقوق اجتماعی صحبت می کند و ریشه بسیاری از این حقوق را در قرآن و احادیث می داند. او تأکید می کند که بازرس یا محتسب باید فردی امانتدار و درستکار باشد که گفتار و رفتار او با هم یکی باشد. خداوند نیز در قرآن (سوره بقره، آیه ۴۴) کسانی را که دیگران را به نیکی دعوت می کنند، اما خودشان آن را فراموش می کنند نکوهش کرده است. بنابراین، محتسب باید فردی پاک نفس باشد که وظیفه دارد بر همه مشاغل و حرفه ها در شهر نظارت کند و هنگام حسبت نرم گفتار، گشاده رو و خوش خو باشد (Ibn Akhwah, 1981: 16). با توجه به تحلیل ابعاد و شاخص های نهاد حسبه که در پژوهش های گوناگون و بر اساس چارچوب های فکری محققان و نظریه پردازان با بررسی منابع معتبر انجام شده است، می توان این عوامل را در چهار گروه کلی طبق شکل ۲ طبقه بندی کرد.

می توان این گونه جمع بندی کرد که نهاد حسبه به عنوان مرجع مدیریت شهری پیش از تصویب قانون بلدیة در ایران، دارای سه مسئولیت اصلی نظارتی بوده است: ابتداء، کنترل و نظارت بر مسائل دینی و اخلاقی، از جمله مراقبت بر فرهنگ عمومی، اجرای مناسک مذهبی، وضعیت مساجد و رفتارهای اخلاقی مردم. سپس، نظارت بر موضوعات اقتصادی و اجتماعی، شامل کنترل اصناف، فعالان اقتصادی، بهداشت عمومی، ساخت و ساز شهری و رفت و آمد در معابر. در نهایت، نظارت بر امور قضایی و امنیتی نیز بخشی از وظایف این نهاد به شمار می رفته است (Hosseini Mashhadi & Kazemian, 2014: 36).

اختیارات محتسب طی تاریخ

در صدر اسلام، وظایف حسبه و نظارت بر بازار و امور عمومی شهر از همان زمان پیامبر اکرم (ص) آغاز شد. پیامبر (ص) خودشان بر بازارها نظارت داشتند و افراد خاصی را برای این منظور می گماردند. در این دوره، نهاد حسبه به عنوان یک تشکیلات گسترده و سامان مند مطرح شد و مأموران و مسئولانی به نام محتسب برگزیده شدند. نخستین وظیفه محتسب این است که به گفته

شکل ۲. ابعاد نهاد حسبه بر اساس طبقه بندی از منابع مطالعه شده

متناسب با نوع بازار متغیر بود: در بازارهای رقابت‌پذیر، نهاد حسبه با سیاست‌گذاری‌های ضد انحصار و اجرای قواعد رقابت فعال بود، در حالی که در بازارهای رقابت‌ناپذیر، نقش حسبه بیشتر جنبه قیمت‌گذاری و تنظیم مقررات بخشی داشت، چرا که در این بازارها توان رقابت توسط بخش خصوصی وجود ندارد. در نهایت، هدف اصلی حسبه پاسداری از حقوق اقتصادی مردم و تضمین سلامت و عدالت اقتصادی کل جامعه بود (Khakrand & Ghasempour, 2022: 78; Bagheri & Sadeghi, 2014: 90; Fayyazi et al., 2021: 916).

سلامت اخلاقی و اجتماعی (روانی)

کارکرد نهاد حسبه در جهان اسلام محدود به حوزه اقتصادی نبوده، بلکه دامنه وسیعی از ابعاد اخلاقی و اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد (Arianfar, 2023: 6). ابن‌کوه‌لو (Ibn Akhwah, 1981: 9-11)، این نهاد با تکیه بر اصل اساسی «امر به معروف و نهی از منکر»، یکی از پایه‌های مهم شریعت اسلامی شمرده می‌شود (Vardi & Valipour, 2023: 29). مفهوم حسبه به عنوان یک وظیفه شخصی مسلمانان، در آیات قرآنی مانند آیه ۳۰:۷۱ و ۹۴:۸۴ تأکید شده و شامل اصلاح اشتباهات ارتكابی توسط سایر مؤمنان می‌شد. از آنجا که سلامت یکی از نیازهای اساسی ساکنان شهرها به شمار می‌آید (Seyvani Amirkhiz & Imani Shamloo, 2024: 84)، رویکرد سلامت‌محور نهاد حسبه هم باعث ایجاد حس مسئولیت جمعی در جامعه و مشارکت فعال شهروندان در حفظ نظم و سلامت شهری می‌شد. محتسب به عنوان مجری اصلی حسبه، مسئولیت اجرایی این اصل را در عرصه‌های مختلف اجتماعی به عهده داشته و هدف وی، تضمین رعایت آداب دینی، تقویت فضائل اخلاقی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی بوده است. وظایف او در گذر زمان توسعه یافته و از نظارت صرف بر بازار به حوزه‌های گسترده‌تری کشیده شده است (Jowkar, 2008; Fayyazi et al., 2021).

در جنبه سلامت اخلاقی و اجتماعی جامعه، وظایف محتسب جلوگیری از بروز بزهکاری و فسادهای اجتماعی مانند باده‌گساری، فسق، فجور، قمار و فحشا را شامل می‌شد. علاوه بر این، مسئولیت‌هایی در خصوص ارتقای بهداشت عمومی، مراقبت از پاکیزگی بازار، کیفیت مواد غذایی و سلامت فعالیت مشاغل مختلف مانند قصابان، نانوايان، پزشکان و داروسازان بر عهده او قرار می‌گرفت. محتسب همچنین بر نحوه برگزاری مناسک مذهبی همانند نماز جمعه و جماعت، اذان و امور دینی و فرهنگی از جمله فعالیت واعظان و معلمان نظارت داشت. در نهایت، غایت نظام حسبه، پاسداری از حقوق شهروندان، حفظ نظم عمومی و امنیت اجتماعی بوده است. این نهاد با مراقبت مداوم بر رفتارهای فردی و جمعی و نیز رعایت اصول اخلاقی و حرفه‌ای در بازار و ساحت عمومی، می‌کوشید محیطی سالم و مطلوب برای زیست مسلمانان فراهم سازد. بنابراین، حسبه نهادی بود که فقط به امور اقتصادی اکتفا نمی‌کرد و تمامی جوانب زندگی اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی جامعه را زیر پوشش نظارت و حمایت خود قرار داده بود تا جامعه‌ای مطابق ارزش‌های اسلامی تحقق یابد (Vardi & Valipour, 2023: 10; Bagheri & Sadeghi, 2014: 84).

امنیت شهری

نظام حسبه به عنوان یکی از نهادهای مهم اجتماعی در جوامع اسلامی، نقش گسترده‌ای در حفظ امنیت و نظم عمومی ایفا می‌کرد. محتسب، به عنوان مسئول اجرایی، بر تمام ابعاد زندگی شهری نظارت داشت. هدف اصلی حسبه، برقرار نگه داشتن نظم اجتماعی، حفاظت از سلامت اخلاقی جامعه و پیشگیری از بروز هرگونه ناهنجاری بود. این نظارت، به‌ویژه در اماکن عمومی همچون بازارها و معابر، موجب می‌شد فضای شهری مطابق با اصول اسلامی و در محیطی ایمن و منظم باقی بماند. سیستم حسبه شامل چهار عنصر اساسی بود: المحتسب (مقام مسئول)، المحتسب علیه (متخلف)، المحتسب فیه (موضوع نظارت)، و احتساب (فرآیند نظارت). این ساختار چهارگانه امکان پوشش جامع و سیستماتیک تمامی جنبه‌های زندگی شهری را فراهم می‌کرد.

سلامت جسمانی و بهداشت عمومی (فیزیکی)

نظام حسبه به عنوان یکی از ارکان نظارتی در شهرهای اسلامی، نقش حیاتی در نظارت بر نظافت و بهداشت محیط شهری ایفا می‌کرد. آن‌ها بر پاکیزگی خیابان‌ها، بازارها، گرمابه‌ها، مساجد و سایر اماکن عمومی نظارت می‌کردند و اطمینان حاصل می‌کردند که زباله‌ها به‌درستی جمع‌آوری شود و محیط شهری از آلودگی‌های مختلف مصون بماند. همچنین، این نهاد بر عملکرد مشاغل پزشکی مانند پزشکان، کحلان (چشم‌پزشکان)، جراحان، داروسازان و دامپزشکان نظارت داشت و صلاحیت، مهارت و اخلاق حرفه‌ای آن‌ها را ارزیابی می‌کرد. نظارت بر بیمارستان‌ها و تفکیک بخش‌های مردان و زنان نیز از دیگر وظایف محتسبان بود. این اقدامات نشان‌دهنده درک پیشرفته جامعه اسلامی از اهمیت بهداشت عمومی و نقش نظارتی حکومت در تأمین سلامت و امنیت شهروندان است (Vardi & Valipour, 2023).

محتسبان علاوه بر نظافت و بهداشت محیط شهری، حفظ بهداشت عمومی و ایمنی مواد غذایی مسئولیت حفظ جان مردم و در نتیجه، سلامت جسمانی را نیز به عهده داشتند. محتسبان مسئولیت نظارت بر کیفیت و سلامت مواد غذایی از جمله نان، گوشت، ماهی، حلو، عسل و روغن را به عهده داشتند و با بازرسی منظم از مغازه‌ها و بازارها، از رعایت استانداردهای بهداشتی در نگهداری، حمل‌ونقل و فرآوری مواد غذایی اطمینان حاصل می‌کردند. در مواردی که مواد غذایی آلوده یا فاسد شناسایی می‌شد، محتسبان اختیار داشتند فروش را محدود یا متوقف کنند، حتی با انتقال فعالیت به فضاهای بازتر مانند میدان‌های عمومی. این نظارت دقیق شامل کنترل منابع تهیه گوشت، شرایط ذبح، روش‌های پخت و استفاده از ادویه‌جات و روغن‌ها نیز می‌شد. جریمه، تعطیلی موقت یا دائمی مغازه‌های متخلف از جمله ابزارهای تنبیهی محتسبان برای تضمین سلامت عمومی بود (Ibn Akhwah, 1981: 219; Jalali et al., 2025: 14; Khakrand & Ghasempour, 2022: 86).

سلامت اقتصادی (معیشتی)

نظام حسبه به عنوان یک نهاد حقوقی و اقتصادی، ضرورتی برای حفظ تمامیت بازار و تسهیل رقابت در نظام اسلامی است. این نهاد نخستین‌بار توسط پیامبر اکرم (ص) و سپس امام علی (ع) برای ساماندهی بازار و تضمین سلامت جریان داد و ستد تأسیس شد و این روند در دوران بعد نیز ادامه یافت (Shaykh Hurr al-Amili, 1983: 209, 283). اندیشمندان اسلامی از ابعاد حقوقی و اقتصادی به بررسی جایگاه حسبه پرداخته‌اند و بر اهمیت نقش اجرایی و نظارتی آن در جامعه اسلامی تأکید کرده‌اند. در آغاز، وظایف محتسب محدود به نظارت بر امور بازار بود، اما به تدریج دامنه مسئولیت‌های او گسترش یافت؛ تا جایی که پیشگیری از تخلفات فردی و اجتماعی، کنترل بهداشت عمومی و حتی مراقبت بر شیوه برگزاری نمازهای جمعه و جماعت نیز بر عهده او گذاشته شد (Bagheri & Sadeghi, 2014: 84). مهم‌ترین کارکرد ناظرانه حسبه در عرصه رقابت، حفظ و نظارت بر بازار و دفاع از تمامیت آن، حمایت از ساختار منصفانه بازار و جلوگیری از برتری غیرمنصفانه یا تقلب بود (Ibid: 86).

محتسب مسئول بود تا مانع اجحاف فروشندگان بر خریداران شود، با تقلب در تولید و توزیع کالا مقابله کند، معیارهای اندازه‌گیری کالا را تنظیم کند و به طور کلی نظم و عدالت را در معاملات پاس بدارد. علاوه بر این، نظارت بر رعایت اصول و آداب تجارت اسلامی نیز از جمله وظایف اصلی محتسب محسوب می‌شد؛ تا جایی که باید اطمینان حاصل کند افراد از پنهان‌سازی عیوب کالا، سوگند بی‌مورد در معاملات، احتکار و ربا، و ورود غیرمنصفانه در معاملات خودداری می‌کنند (Ibn Akhwah, 1981: 51). تا اعتماد عمومی و سلامت اقتصادی جامعه تضمین شود. در فقه اسلامی، اگرچه اصل بر آزادی بازار و برخورداری طرفین از اختیار کامل در مبادلات است، اما این به معنای رهاسازی بازار نبوده و نظام حسبه به عنوان بازوی اجرایی، مسئول نظارت بر سلامت بازار و تضمین عدالت اقتصادی بود. نحوه اعمال این نظارت نیز

شهری، همچون راه‌ها و بازارها مشارکت کند. حوزه حمل‌ونقل نیز از چشم حسبه دور نمی‌ماند و اگرچه منابع به جزئیات ایمنی در این بخش کمتر اشاره کرده‌اند، اما همین که حمل‌ونقل بخشی از مسئولیت حسبه قرار گرفته، نشان‌دهنده نقش این نهاد در حفظ سلامت و امنیت جابه‌جایی شهری و بین‌شهری و حمایت از حقوق شهروندان است. مجموع این وظایف سبب می‌شد نظام حسبه نقشی کلیدی در پویایی امنیت اجتماعی و ارتقای سلامت عمومی ایفا کند (Hosseini Mashhadi & Kazemian, 2014: 30; Jowkar, 2008: 41; Karimi & Bozorgmehr, 2013: 154). بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، شاخص‌های سلامت شهری در رویکرد حسبه را ذیل ابعاد چهارگانه می‌توان طبق جدول ۱ دسته‌بندی کرد.

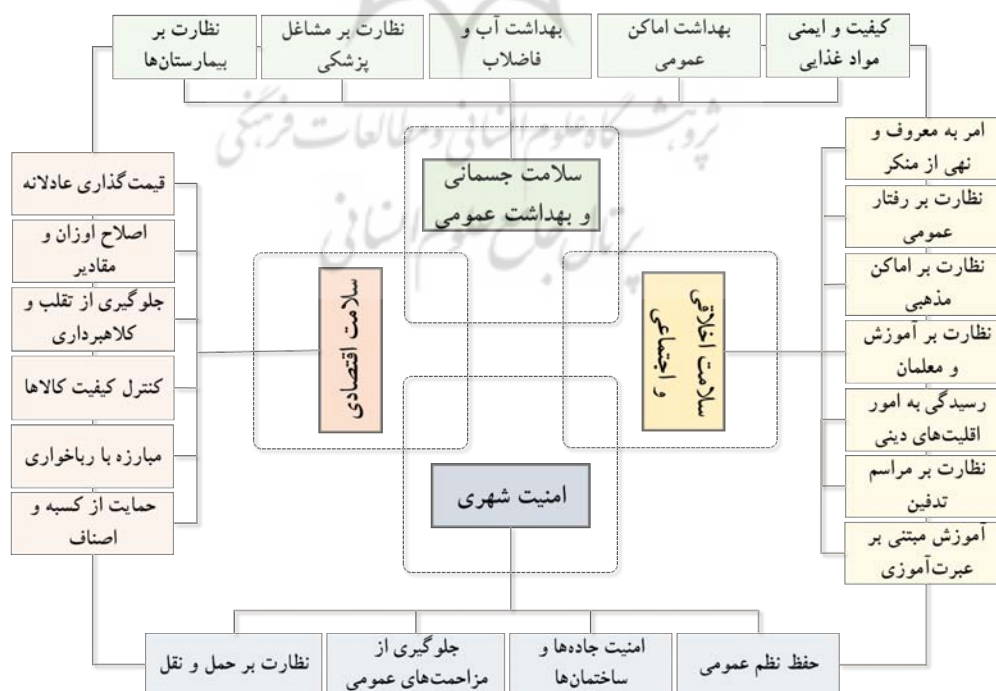
جدول ۱. شاخص‌های نگاه به سلامت در شهرها بر اساس نهاد حسبه

ابعاد سلامت شهری	شاخص‌ها
سلامت جسمانی و بهداشت عمومی	کیفیت و ایمنی مواد غذایی، بهداشت اماکن عمومی، بهداشت آب و فاضلاب، نظارت بر مشاغل پزشکی، نظارت بر بیمارستان‌ها
سلامت اقتصادی (معیشتی)	قیمت‌گذاری عادلانه، اصلاح اوزان و مقادیر، جلوگیری از تقلب و کلاهبرداری، کنترل کیفیت کالاها، مبارزه با رباخواری، حمایت از کسبه و اصناف
سلامت اخلاقی و اجتماعی (روانی)	امر به معروف و نهی از منکر، جلوگیری از منکرات، نظارت بر رفتار عمومی، نظارت بر اماکن مذهبی، نظارت بر آموزش و معلمان، رسیدگی به امور اقلیت‌های دینی، نظارت بر مراسم تدفین، آموزش مبتنی بر عبرت‌آموزی
امنیت شهری (پایداری و آرامش)	حفظ نظم عمومی، امنیت جاده‌ها و ساختمان‌ها، جلوگیری از مزاحمت‌های عمومی، نظارت بر حمل‌ونقل

ایران را از دیدگاه اسلامی تبیین می‌کند. دستاورد اصلی پژوهش حاضر، ارائه یک مدل مفهومی از مشارکت نهاد حسبه در سلامت شهری تاریخی ایران است. شکل ۳ که این مدل را نشان می‌دهد، با تمرکز بر سلامت جسمانی و بهداشت عمومی، سلامت اقتصادی، سلامت اخلاقی و اجتماعی و امنیت شهری تبیین شده است.

یافته‌ها و بحث و تحلیل

در مجموع، نهاد حسبه در تمدن اسلامی، تجلی‌گاه رویکردی جامع به سلامت شهری بود که نه تنها به ابعاد فیزیکی و اقتصادی، بلکه به سلامت اخلاقی، اجتماعی و امنیت روانی جامعه نیز توجه ویژه‌ای داشت. این مدل با شناسایی شاخص‌های عینی، چگونگی تجلی مفهوم سلامت شهری در ساختار تمدنی

شکل ۳. مدل مفهومی پژوهش (نظام حسبه و نگاه به سلامت در شهرها بر اساس کدهای ارائه‌شده)

شامل می‌شد که مهم‌ترین آن‌ها نظارت بر نظام بازار و اصناف، کنترل کیفیت کالاها، صحت اوزان و مقابله با گران‌فروشی بود. در بعد بهداشتی، محتسبان بر رعایت موازین بهداشتی در اماکن عمومی مانند حمام‌ها، نانواها و قصابی‌ها نظارت داشتند. همچنین، این نهاد مسئولیت حفظ نظم اخلاقی و اجرای احکام شرعی در عرصه عمومی را به عهده داشت. انتقال تدریجی اختیارات به نهادهای تخصصی‌تر مانند داروغه در امور انتظامی و شیخ‌الاسلام در امور شرعی، باعث تضعیف تدریجی جایگاه حربه شد. این فرایند در نهایت به تفکیک وظایف حکومتی و دینی انجامید و ماهیت یکپارچه نهاد حربه را دگرگون ساخت.

نگاه به سلامت در شهرها از دیدگاه حربه، یک رویکرد جامع و کل‌نگر بود که بر پایه رضایتمندی مردم، نظم اجتماعی و دوام حکومت استوار بود. نظام حربه نمونه‌ای از مدیریت جامع سلامت و رفاه شهری در تمدن اسلامی محسوب می‌شود که بر مبانی دینی، ساختار اداری، مشارکت اجتماعی و روش‌های عملی مؤثر استوار بود. تحقیقات نشان می‌دهد این نظام، مکانیسم‌های مفصلی برای حفظ بهداشت و ایمنی غذا اعمال می‌کرد که نشان‌دهنده تمدنی فراتر از زمان خود بود. این نظام نشان می‌دهد بیش از هفت قرن پیش، جوامع اسلامی دارای درک نسبتاً مناسبی از اهمیت سلامت عمومی، کنترل کیفیت مواد غذایی، و مدیریت محیط شهری بودند.

بر پایه یافته‌های این پژوهش، نهاد حربه در ایران تا پایان دوره صفویه جایگاهی چندبعدی در نظام مدیریت شهری داشته و کارکردهای آن از حوزه‌های سلامت جسمانی و بهداشت عمومی تا ابعاد اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و امنیت شهری را در بر می‌گرفت. عملکرد حربه نه فقط در قالب نظارت فقهی، بلکه به منزله بازوی اجرایی، تضمین‌کننده ضمانت‌های سلامت، عدالت و نظم در ساختارهای شهری تاریخی بود. تحلیل اسناد موجود نشان می‌دهد این نهاد به شیوه‌ای انعطاف‌پذیر در گذر زمان متناسب با تحولات حکمرانی و نیازهای جامعه، نقش خود را بازتعریف کرده است؛ با این حال، در عصر صفوی با تمرکز وظایف مذهبی و سیاسی در نهادهای دیگر، حربه به تدریج بخشی از صلاحیت‌ها و تأثیرگذاری اجتماعی خود را از دست داد و کارکرد آن محدود شد. این کاهش اختیارات، در عین آنکه به تخصصی شدن برخی امور انجامید، زمینه تضعیف پیوند میان نظارت اجتماعی، بهداشت شهری و سلامت اخلاقی را فراهم کرد.

دستاوردهای این پژوهش، ارائه یک مدل مفهومی چهاربعدی از مشارکت حربه در سلامت شهری تاریخی ایران است. این مدل با استخراج شاخص‌های عینی، نحوه تبلور مفهوم سلامت شهری در بافت تمدنی ایران را از منظر اسلامی بازنمایی می‌کند و می‌تواند بستر مناسبی برای بازاندیشی در سیاست‌گذاری‌های معاصر حوزه مدیریت بافت‌های تاریخی و سلامت شهرها فراهم سازد. مدل چهارگانه استخراج‌شده از این نظام می‌تواند الهام‌بخش رویکردهای مدرن مدیریت سلامت شهری باشد، زیرا تلفیق منحصربه‌فردی از انگیزه‌های معنوی، ساختارهای نهادی، مشارکت اجتماعی، و اقدامات عملی ارائه می‌دهد. درس‌های آموخته‌شده از تجربه تاریخی نظام حربه نشان می‌دهد موفقیت در مدیریت سلامت شهری مستلزم رویکردی جامع و چندبعدی است که تمامی جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی، اداری، و عملی را در نظر بگیرد. مقاله حاضر با عبور از رویکردهای تک‌ساختی به نهاد حربه، آن را به عنوان الگویی پیشاتجدد برای حکمرانی شهری یکپارچه بازتعریف می‌کند. این تحقیق نه تنها پیوندهای پنهان بین فقه اسلامی و مهندسی شهری را آشکار می‌سازد، بلکه با ارائه مدل عملیاتی مبتنی بر تجربه تاریخی، چارچوبی برای بازخوانی شهرهای ایرانی - اسلامی در دوره معاصر ارائه می‌دهد. چنین رویکردی، هم برای مورخان تمدن اسلامی و هم برای طراحان نظام‌های مدیریت شهری پایدار، راهگشاست.

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد حربه، به مثابه نهادی فراتر از نظارت اقتصادی، شالوده‌ای برای حفظ نظم، سلامت و امنیت جامع شهرهای اسلامی بوده و با پوشش هم‌زمان چندبعدی، ساختار مدیریت شهری را سامان داده است. در بُعد سلامت جسمانی و بهداشت عمومی، نظام حربه نقشی کلیدی در تضمین پاکیزگی اماکن عمومی، مدیریت صحیح آب و فاضلاب، سلامت مواد غذایی و ارتقای استانداردهای بهداشتی ایفا می‌کرد. نظارت بر مشاغل پزشکی و بیمارستان‌ها، تضمین سلامت مواد غذایی و برخورد با متخلفان، نشان‌دهنده عمق مشارکت محتسبان در تعالی سلامت عمومی و توجه به جان شهروندان بوده است. این اقدامات نه تنها سلامت جسمانی جامعه را ارتقا داد، بلکه میبای برای پیشرفت اجتماعی جوامع اسلامی محسوب می‌شود.

در حوزه سلامت اقتصادی، حربه بال نظام اجرایی و نظارتی بازار محسوب می‌شد؛ عملکرد آن در تثبیت قیمت‌های عادلانه، اصلاح اوزان و مقادیر، مقابله با کلاهبرداری و ربا و حمایت از اصناف، محیطی مبتنی بر انصاف و سلامت اقتصادی را فراهم می‌ساخت. رویکرد فعال محتسبان در حمایت از حقوق معامله‌گران و مصرف‌کنندگان، عدالت اقتصادی و اعتماد عمومی را تقویت می‌کرد. ارزیابی دقیق شرایط بازار و تطبیق ابزارهای نظارتی حربه با نوع بازار (رقابت‌پذیر یا غیررقابت‌پذیر)، این نهاد را به موتور محرکه ساماندهی اقتصادی شهرها بدل ساخت. در بعد سلامت اخلاقی و اجتماعی، حربه ضامن اجرای امر به معروف و نهی از منکر، پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، نظارت بر مناسک مذهبی و مراقبت از رفتارهای عمومی بود.

رویکرد نظارتی و آموزشی این نهاد، علاوه بر ارتقای بهداشت و سلامت روانی، انسجام اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی را افزایش می‌داد و پاسداری از حقوق دینی و فرهنگی شهروندان را در دستور کار خود داشت. سرانجام در بخش امنیت شهری، ساختار سازمانی حربه با پوشش پیامدهای نظم، امنیت جاده‌ها، ساختمان‌ها و مقابله با مزاحمت‌های عمومی، پایداری و امنیت بستر زیست شهری را تضمین می‌کرد. این مدل، مشارکت فعال حربه در حفظ آرامش و پیشگیری از نااهنجاری را نشان داده و بر نقش بی‌بدیل این نهاد در مدیریت و نگهداری یکپارچه شهرهای اسلامی تأکید می‌کند.

پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی نیز مواجه بود. از جمله این محدودیت‌ها، نبود مطالعات تطبیقی کافی با سایر سنت‌های حکمرانی تاریخی جهان اسلام یا دیگر تمدن‌ها که می‌تواند در غنای تحلیل نقش حربه مؤثر باشد. همچنین، فقدان داده‌های جزئی درباره تعامل عملی حربه و سایر نهادهای شهری، امکان فهم دقیق‌تر از سازوکارهای اجرایی و تأثیر اجتماعی حربه را تا حدی محدود کرده است. با توجه به محدودیت‌های یادشده، پژوهش‌های آتی می‌توانند علاوه بر واکاوی عمیق‌تر کارکردها و تحولات نهاد حربه در دوره‌های پساسفوی با مقایسه تطبیقی آن با ساختارهای مشابه در بهینه تمدن اسلامی، به مطالعه آثار ملموس حربه بر کیفیت حیات شهری (نظیر امنیت غذایی، بهداشت عمومی یا رضایت شهروندی) بپردازند. همچنین، توصیه می‌شود پژوهشگران با رویکرد میان‌رشته‌ای و با استفاده از روش‌های اسنادی و میدانی، نقش نهادهای مدرن نظارت شهری را ذیل آموزه‌های تاریخی حربه مورد بررسی قرار دهند تا از این رهگذر، الگویی تلفیقی و کارآمد برای مدیریت و صیانت از بافت‌های تاریخی شهرهای ایران و ارتقای سلامت شهری ارائه شود.

نتیجه‌گیری

نهاد حربه در اوایل دوره صفوی، کارکردی فراتر از یک نهاد دینی داشت و به عنوان بازوی اجرایی حکومت در تنظیم امور جامعه عمل می‌کرد. این نهاد با در اختیار داشتن اختیارات گسترده، نقش محوری در پیوند میان حوزه دین و حکمرانی ایفا می‌کرد. حوزه عمل حربه طیف وسیعی از شئون اجتماعی را

- Jalali, M., Dehnavi, A. T., & Fattahian Kalishadraki, M. H. (2025). A comparative study of the history of the Hisbah institution in Shiite and Sunni jurisprudence. *Research Journal of Religious Culture and Teachings*, 4(2), 5–27. [In Persian]
- Jawhari, I. H. (1989). *Al-Sihah* (Vol. 1). Dar al-Ilm lil-Malayin.
- Jowkar, N. (2008). The Performance of the Muhtasib and Its Reflection in Some Persian Literary Texts. *Research Journal of Literature and Humanities*, 57, 23–46. [In Persian]
- Karimi, A., & Bozorgmehr, S. (2013). The Hisbah institution in the Ilkhanate era. *Research Journal of Islamic History*, 1(10), 131–169. [In Persian]
- Kavusi, M. (2016). The Hisbah institution and supervision of various professions in society. First National Conference on Future Studies, Humanities and Social Security, Khorramabad. <https://civilica.com/doc/667956>. [In Persian]
- Khakrand, S., & Ghasempour, S. (2022). Comparison of professional ethics in Hisbah texts (with emphasis on the books of Shizari, Ibn Basam, and Ibn Akhwah). *Comparative Studies of Islamic History and Culture*, 1(2), 67–90. [In Persian]
- Kheiri, H. (2015). A sociological investigation of the Act of Supporting Those Who Commanding to Good Deeds and Prohibiting from Wrong Deeds. *Study of Social Issues in Iran*, 6(2), 237–262. <https://doi.org/10.22059/jisp.2015.58560>. [In Persian]
- Lambton, A. K. S. (1981). A perspective on Islamic society (Y. Azhand, Trans.). Moli Publications. (Original work published 1360 SH). [In Persian]
- Mawardi. (1909). *Al-Ahkam al-Sultaniyya*. Al-Khanji Press.
- Montazeri, H. A. (1989). Jurisprudential foundations of Islamic government. Kayhan Institution. (Original work published 1409 AH). [In Persian]
- Sakat, M. H. (2003). *Judiciary in Islamic law*. Mizan Publishing. [In Persian]
- Sanson, M. (1967). Sanson's travelogue (T. Tafzili, Trans.). Ibn Sina Publications. (Original work published 1346 SH). [In Persian]
- Savagheb, J., & Shahidani, S. (2016). The function of the Hisbah institution in establishing social security in cities. *History of Islamic Culture and Civilization*, 7(24), 81–104. URL: <http://tarikh.maaref.ac.ir/article-1-245-fa.html>. [In Persian]
- Seyvani Amirkhiz, H., Imani Shamloo, J. (2024). The Analysis of Place Attachment role in Citizens' Depression Using Meta-Analysis method. *Urban Strategic Thought*, 2(2(4)), 83–97. DOI: [10.30479/ust.2024.20345.1148](https://doi.org/10.30479/ust.2024.20345.1148). [In Persian]
- Shalabi, A. (1974). Politics and economics in Islamic thought. Maktabat al-Nahda al-Misriyya.
- Shaykh Hurr al-Amili. (1983). *Wasā'il al-Shī'a* (Vol. 12). Maktabat al-Islamiyah. (Original work published 1403 AH).
- Shizari, A. N. (1981). *Nihāyat al-rutbah fī talab al-hisbah* (S. Baz'arini, Ed.). Dar al-Thaqafah. (Original work published 1401 AH/1359 SH).
- Vardi, H., & Valipour, M. (2023). The Hisbah institution, education, health, and security in medieval Islamic societies. *Research in Teaching Social Studies*, 5(1), 1–22. [10.1001.1.27832279.1402.5.1.14](https://doi.org/10.1001.1.27832279.1402.5.1.14). [In Persian]

■ مشارکت نویسندگان

نویسنده اول مسئولیت تدوین مقاله، نویسنده دوم هدایت پژوهش و اصلاح محتوا، و نویسنده سوم نظارت و بازبینی پژوهش را به عهده داشته‌اند. این مقاله برگرفته از درس «تاریخ تحلیلی شهرهای دوران اسلامی» در رشته شهرسازی اسلامی مقطع دکتری است که تحت نظر نویسندگان دوم و سوم انجام شده است.

■ تشکر و قدردانی

مقاله حاضر حامی مادی و معنوی ندارد.

■ تعارض منافع

گونه تعارض منافی توسط نویسندگان بیان نشده است.

■ منابع

- Arianfar, H. (2023). The reflection of Safavid kings' religiosity in the transformations of the hisba institution. *Journal of Post-Islamic Iran History*, 14(37), 1–21. <https://doi.org/10.22034/jiiph.2023.56066.2423>. [In Persian]
- Bagheri, M., & Sadeghi, M. (2014). Hisbah; An Islamic economic legal tool for monitoring and controlling competitive and non-competitive markets. *Encyclopedia of Economic Law*, 20(4), 78. [In Persian]
- Borujerdi, A. H. T. (2008). Resources of Shiite jurisprudence (Vol. 23) (M. H. Sabouri & M. Hosseini Qomi, Trans.). Farhang Sabz Publications. (Original work published 1429 AH). [In Persian]
- Cook, M. (2005). Commanding right and forbidding wrong in Islamic thought (A. Nemaee, Trans.; Vol. 2). Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. (Original work published 1384 SH). [In Persian]
- Fayyazi, B., Sajjadi, S. M. S., & Zakeri, A. (2021). A study of the Diwan of Hisbah and the duties of Muhtasibs in the Timurid period. *Monthly Journal of Political Sociology of Iran*, 4(4). [In Persian]
- Holy Quran.
- Garavand, M., & Yeganeh, H. (2017). The Hasbeh Institution in Local Government during the Interregnum Era from the Ilkhanids to the Timurid Era (736–771 AH). *Journal of Historical Studies of Islam*, 9(34), 107–130. [In Persian]
- Hosseini Mashhadi, S., & Kazemian, G. (2014). Comparison of the duties of the Hisbah institution and modern urban management in Iran. *Journal of Religion, Spirituality and Management Studies*, 2(4), 25–42. [In Persian]
- Ibn Akhwah, M. M. (1981). *Āin-e shahrdārī dar qarn-e haftom* [Municipal regulations in the seventh century] (J. Sho'ar, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. (Original work published 1360 SH). [In Persian]
- Ibn Manzur, M. (1988). *Lisān al-ʿArab* (Vol. 3). Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Jafari Langroudi, M. J. (1999). Detailed terminology of law (Vol. 1). Ganj Danesh Library. [In Persian]